

Cultural Interactions between the Helmand and Indus Civilizations during the 3rd Millennium BCE Based on Pottery and Seals

Rouhollah Shirazi

Associate Professor, Department of Archaeology, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran. Email: rouhollah.shirazi@lihu.usb.ac.ir

Article history: Received 12 March 2023;

Received in revised form 15 April 2023;

Accepted 29 April 2023

Published 30 March 2025

Abstract

Archaeological surveys and excavations conducted during the last century in two cultural zones (*i.e.* Helmand Valley and Indus plain) have brought to light a homogenous material cultural indicating the presence of an interaction sphere between the Iranian Plateau and the Indian Subcontinent in the third millennium BCE. The present article tries, from one hand, to investigate cultural interactions in these two regions and from another hand, through comparisons, shed lights on some dark aspects of the cultural and economic ties between ancient Sistan and Indus Valley. In this regard, two main archaeological finds (pottery and seal) coming from Sistani and Indus sites allow us further remarks on this topic. The results indicate that, due to its strategic geographical position alongside the exchange and commercial routes, the Sistan Plain (as a bridge) played a fundamental role in connecting the Indo-Iranian Borderlands, central Asia, the northern/southern coasts of the Persian Gulf, the Makran coasts as well as the Indian Subcontinent. In summary, these close cultural ties, dated back to the Bronze Age, attest old and uninterrupted mutual interconnections between two regions, from old period to the present time.

Keywords: Cultural Interactions, Helmand civilization, Ancient Sistan, Indus Valley, Bronze Age

1. Introduction

Long-distance trade and cultural interactions are counted among those characteristics specifying the complexity of the ancient societies. From the fifth millennium BCE onward, with an increase of the social and economic complexities, several archaeological materials could be recognized as the evidence of exchange networks in the ancient world. In the third millennium BCE, the southeastern part of Iranian Plateau and particularly the Sistan Plain, via active exchange networks, were commercially engaged in economic contacts with neighboring or even far regions including the Indus Valley, Central Asia, southwestern Iran and Mesopotamia. This article aims to investigate cultural interactions between the Helmand Civilization (Shahr-i Sokhta and Mundigak) and the Indus Valley (Mohenjo-Daro and Harappa) by using archaeological evidence such as pottery and seals.

2. Discussion

A. Stein is the pioneer of cultural interactions studies in a vast region coined by him as the “Indo-Iranian Borderlands” (Stein 1937). After the beginning of excavations at Shahr-i Sokhta and Tepe Yahya (two main proto-historic sites in Sistan and Kerman), the similarities between material cultures of those two sites motivated the excavators to publish a co-signed article introducing some analogies and integrations between both the sites (Lamberg-Karlovsky and Tosi 1973). In the first decade of the present century, Elisa Cortesi and her colleagues followed this effort by another article focused on the cultural relations between Sistan, Makran and Indus (Cortesi et al. 2008). At the moment, it seems useful to investigate

some other aspects of cultural interactions between two regions and to introduce further new data on the subject.

In this way, to analyze cultural interactions of Sistan and Indus, firstly a comparison of pottery could be considered as a key factor. In this regard, typological studies on the pottery show a great degree of analogy in motifs and forms at Shahr-i Sokhta and Mundigak. At the same time, Nal polychrome ware which characterizes the northern and central Baluchistan is present among the pottery corpus of Shahr-i Sokhta and Mundigak. Few Harappan potsherds found at Sistan are the proofs of a direct contact between Shahr-i Sokhta and Harappan sites.

So far, a fragment of cylinder seal with Harappan signs found at Sistan is the most important Indus finding (Knox 1994). Although, its finding circumstance in an archaeological context is not clear, however, it is an evidence of commercial exchange between two regions.

3. Conclusion

Archaeological evidence reveals a large degree of cultural integration among the Indo-Iranian-Borderlands. In this vast area, not only Shahr-i Sokhta played an important role in the evolution of urbanization patterns and economic complexity but also in spreading these patterns to the adjacent regions including Indus, southern Turkmenia and the northern part of Helmand basin. Shahr-i Sokhta acted as an important provider of raw materials (such as lapis lazuli and turquoise) for Susa and Mesopotamian markets too. Archaeometric studies indicate one of the sources for providing of agate for the Indus markets was the Helmand basin as small pebbles of this stone could be found on the riverbed. As it is indicated by the analysis of the corpus, direct and indirect mechanisms of relationship could be envisaged for exchanging goods and ideas. From one hand, the Harappan pottery is found at Shahr-i Sokhta specifying a direct contact and from another hand, the so-called "Nal pottery" form a meaningful percentage of pottery corpus at Shahr-i Sokhta since the first period of settlement, allowing suggesting also indirect contacts.

Moreover, the existence of stone weights and weighing systems in Sistan and Indus highlights the economic role of Shahr-i Sokhta in interactions with Mesopotamia and Indus. With regard to ancient gaming boards, one can bear in mind that Sistan was a center for invention and distribution of gaming boards in the ancient world judging from the abundance of gaming pieces found in various archaeological contexts at Shahr-i Sokhta. About ancient itineraries between Sistan and Indus, different routes could be identified. At first glance, it seems that connecting routes between Sistan and Indus were passed via Makran. But the passages of Qandahar Plain could be also considered as an ideal substitution. It is noteworthy to emphasize the list of objects confirming cultural interactions between two regions are not limited to the mentioned items and second research could best illustrate these cultural interactions sphere.

4. References

- Amiet, P. (1986). **L'âge des échanges inter-iraniens: 3500-1700 avant J.-C. Notes et documents des Musées de France, Paris**: Editions des Réunions des Musées Nationaux.
- Amiet, P., & Tosi, M. (1978). Phase 10 at Shahr-i Sokhta in square XDV and the late 4th millennium B.C. assemblage of Sistan. **East and West**, 28, 9-31.
- Besenal, R. (1997). Entre le sud-est iranien et la plaine de l'Indus: le Kech Makran. *Recherches archéologiques sur le peuplement ancien d'une marche des confins Indo-Iranien*. **Arts Asiatiques**, 52, 5-36.
- Casal, J.M. (1961). **Fouilles de Mundigak. (Mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan 17)**, Paris: Librairie Klincksieck.
- Cortesi, E., Tosi, M., Lazzari, A., Vidale, M. (2008). Cultural relationships beyond the Iranian Plateau: the Helmand civilization, Baluchistan and the Indus valley in the 3rd millennium BCE. **Paleorient**, 34/2, 5-36.
- Curzon, N.G. (1892). **Persia and the Persian question**. London: Longmans Green & Co.
- Dupree, L. (1963). **Deh Morasi Ghundai: a Chalcolithic site in south-central Afghanistan**. New York: Anthropological Papers of American Museum of Natural History 50.

- Durante, S. (1979). The utilization of *Xancus pyrum* (L.) at Shahr-i Sokhta: a further evidence of cultural relations between India and Iran in the 4th and 3rd millennium BC. In: J. E. Van Lohuizen-de Leeuw (ed), **South Asia Archaeology, 1975**: 27-42, Leiden: Brill.
- Fairservis, W. (1961). **Archaeological studies in the Seistan basin of south-western Afghanistan and eastern Iran**. New York: Anthropological Papers of American Museum of Natural History 48.
- Francfort, H.P. (1989). **Fouilles de Shortugai: recherches sur l'Asie central protohistorique**. Paris: De Boccard.
- Franke, U. (2008). Baluchistan and the Borderlands. In: D. Pearsall (ed.), **Encyclopedia Archaeology**: 651-670, New York.
- Franke, U. (2015). Southeastern Baluchistan until the early 3rd Millennium BCE. In: U. Franke and E. Cortesi (ed), **Lost and found: prehistoric pottery treasures from Baluchistan**: 149-155, Berlin: German Archaeological Institute.
- Görsdorf, J., & Frank-Vogt, U. (2007). Implication of radiocarbon dates from Sohr Damb/Nal. **Radiocarbon**, 49(2): 703-712.
- Hakemi, A. (1997). **Shahdad: archaeological excavations of a Bronze Age center in Iran**. Rome: IsIAO.
- Hargreave, H. (1929). **Excavations in Baluchistan, 1925**: Sampur Mound, Mastung and Sohr Damb. New Delhi: Memoires of Archaeological Service of India 35.
- Jarrige, C., Jarrige, J.F., Meadow, R., Quivron, G. (1995). **Mehrgarh: field reports 1974-1985, from Neolithic to the Indus civilization**. Karachi: The Department of Culture and Tourism, Government of Sindh.
- Jarrige, J.F., Didier, A., Quivron, G. (2011). Shahr-i Sokhta and the chronology of the Indo-Iranian Regions. **Paleorient**, 37(2): 7-34,.
- Knox, R. (1994). A New Indus Valley Cylinder Seal. In: A. Parpola and P. Koskikallio (ed), **South Asian Archaeology 1993**: 375-378, Helsinki: Suomalainen.
- Lal, B.B., Joshi, P.J., Thapar, K.B., Bala, M. (2003). **Excavations at Kalibangan: the early Harappans (1960-1969)**. New Delhi: Archaeological Survey of India.
- Lamberg-Karlovsky, C.C. (1970). **Excavations at Tepe Yahya, Iran 1967-1969**. Progress Report 1. Cambridge, MA: American School of Prehistoric Research Bulletin, 27, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology.
- Lamberg-Karlovsky, C.C. (1986). **Excavations at Tepe Yahya, Iran 1967-1976**. New York: Harvard University Press.
- Lamberg-Karlovsky, C.C.. & Tosi, M. (1973). Shahr-i Sokhta and Tepe Yahya: tracks on the earliest history of the Iranian Plateau. **East and West**, 23(1-2): 21-57.
- MacKay, E. (1938). **Further Excavations at Mohenjo-Daro**. 2 vols. Delhi.
- Majidzadeh, Y. (2008). Excavations at Konar Sandal in the region of Jiroft in the Halil Basin: first preliminary report (2002-2008). **Iran**, 46: 69-103.
- Mann, J. (2013). **Harappan pottery traditions in Haryana**. New Delhi: Research India Press.
- Marshal, J. (1931). **Mohenjo-Daro and the Indus civilization**. London: Arthur Probsthain.
- Masson, V. (1988). **Altyn-Depe**. Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania.
- Mortazavi, M. (2010). Comparative Study of Societies of Southeast Iran and the Valley of Indus, **Journal of Subcontinent Researches**, 2(2): 111-139.
- Mutin, B. (2013). **Ceramic traditions and interactions on the south-eastern Iranian Plateau during the fourth millennium**. In: C. E. Petrie (ed.), *Ancient Iran and its neighbours*: 253-275, Oxford: Oxbow Books.
- Piperno, M., Salvatori, S. (1983). Recent results and new perspectives from the research at the graveyard of Shahr-i Sokhtan, Sistan, Iran. **Annali dell'Istituto Universitario Orientale**, 43(2): 173-191.

- Potts, D., Lamberg-Karlovsky C.C., Pittman, H., Kohl, Ph. (2004). **Excavations at Tepe Yahya, Iran 1967-1976, the third millennium**. New York: American School of Prehistoric Research Bulletins, Peabody Museum Press.
- Potts, T.F. (1993). Pattern of trade in third millennium BC Mesopotamia and Iran. **World Archaeology**, 24(3): 379-402.
- Sajjadi, S.M., Forouzanfar, F., Shirazi, R., Baghestani, S. (2003). Excavations at Shahr-i Sokhta, first preliminary report on the excavations of the graveyard, 1997–2000. **Iran**, 41: 21–97.
- Salvatori, S., Tosi, M. (2005). Shahr-i Sokhta revised sequence. In: C. Jarrige and V. Lefèvre (eds.), **Souh Asiain Archaeology 2001**: 281-292, Paris, Editions Recherches sur les Civilization.
- Sarianidi, V. (2002). **Marguş: ancient oriental kingdom in the old delta of the Murghab River**. Aşgabat: Türkmen döwlethabarlary.
- Sarianidi, V. (2007). **Necropolis of Gonur**, Athen: Kapon Editions.
- Shaffer, J. (1971). Preliminary field report on excavations at Said-Kala-Tepe. **Afghanistan**, 24(2/3): 89-127.
- Shirazi, R. (2018). Archaeological excavations at Tepe Sadegh (seasons 6 and 7: 2016 and 2017), in: R. Shirazi (ed.), **Reports of the 16th Annual Symposium on the Iranian Archaeology (Collection of Short Articles 2017)**, Cultural Heritage and Tourism Research Institute Publications, pp. 298-306.
- Shirazi, R., Dehmardeh, M. (2014). Cultural Relations between Baluchistan, Iran and Pakistan in the Third Millennium BCE Based on New Archaeological Investigations in Makran, Iran, **Journal of Subcontinent Researches**, 6(20): 43-64.
- Steinkeller, P. (2013). Trade routes and commercial networks in the Persian Gulf during the third millennium BC. In: Scientific Board of the third international conference of the Persian Gulf (ed.), **Collection of papers presented in the third international biennial conference of the Persian Gulf**: 413-431, Tehran, University of Tehran.
- Stien, A. M. (1931). **An archaeological tour in Gedrosia**. Culcatta: Cosmo publications.
- Stien, A. M. (1937). **Archaeological reconnaissances in the north-western Indian and south-eastern Iran**, Londons: MacMillan.
- Tosi, M. (1968). Excavations at Shahr-i Sokhta, a Chalcolithic Settlement in the Iranian Sistan. Preliminary Report on the First Campaign. **East and West**, 18(1-2): 9–66.
- Tosi, M. (1969). Excavations at Shahr-i Sokhta. Preliminary Report on the Second Campaign, September-December 1968. **East and West**, 19(3–4): 283–386.
- Tosi, M. (1983). Development, continuity and cultural change in the stratigraphical sequence of Shahr-i Sokhota. In: M. Tosi (ed.), **Prehistoric Sistan 1**: 127-180, Rome: IsMEO.
- Uesugi, A. (2017). **Ceramics and terracotta figurines from Balochistan of the Katolec Collection**. Tokyo: Katolec Corporation.
- Vatts, S. M. (1940). **Excavations at Harappa**, New Delhi: Bhartiya Publishing House.

Cite this article Shirazi, R. (2025). Cultural interactions between the Helmand and Indus Civilizations During the 3rd millennium BCE based on pottery and seals. *Journal of Subcontinent Researches*, 17(48), 143-160. DOI: [10.22111/jsr.2023.45129.2331](https://doi.org/10.22111/jsr.2023.45129.2331)

روابط فرهنگی و برهم کنش‌های تمدن‌های هیرمند و سند در هزاره سوم ق.م با تأکید بر سفال و مهر

روح‌اله شیرازی[✉]

دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران، ایمیل: rouhollah.shirazi@lihu.usb.ac.ir

چکیده

مطالعات باستان‌شناسی‌ای که در طی قرن بیستم در دو حوزه تمدن هیرمند و سند انجام شده، مواد همگون و همسانی را آشکار ساخته که حکایت از روابط فرهنگی میان شرق فلات ایران و شبه‌قاره هند در عصر مفرغ دارد. جستار حاضر به بررسی برهم‌کنش‌های میان این دو حوزه فرهنگی، از دیدگاه باستان‌شناسی می‌پردازد و تلاش دارد با نشان‌دادن این مشابهت‌ها، برخی از زوایای تاریک مناسبات فرهنگی و اقتصادی میان سیستان و دشت سند در روزگار باستان را واکاوی کند. برای دستیابی به این هدف، موادی همچون سفال و مهر - که از کاوش محوطه‌هایی نظیر شهر سوخته در دشت سیستان و محوطه‌های هاراپایی در حوزه سند کشف شده - با همدیگر مقایسه شده و در اثنای انجام این کار نیز کوشش شده تا دیدگاه‌های جدیدی که برخی از آن‌ها حاصل کنکاش‌های ذهنی نگارنده در این باب است، به آن‌ها اضافه شود. نتایج این پژوهش بیانگر آن است که سیستان به دلیل قرار گرفتن در موقعیت جغرافیایی ویژه و در امتداد راه‌های مبادلاتی سنگ‌های نیمه‌قیمتی همچون لاجورد، به عنوان یک لولای فرهنگی، نقش فعالی را در پیوند دادن سرزمین‌های هم‌جوار همچون شبه‌قاره هند، آسیای مرکزی، بخش‌های جنوب شرق و غربی فلات ایران، سواحل جنوبی دریای مکران و خلیج فارس و میان‌رودان ایفا می‌کرده است.

واژه‌های کلیدی: برهم‌کنش، تمدن هیرمند، سیستان باستان، تمدن سند، عصر مفرغ

۱- مقدمه

ارتباطات با سرزمین‌های دور دست برای تأمین نیازمندی‌های اقتصادی که در ادبیات باستان‌شناسی از آن با عنوان «تجارت فرامنطقه‌ای» یاد می‌شود، از ویژگی‌های جوامع پیچیده تلقی می‌شود. از هزاره پنجم ق.م به این سوی که بر سطح پیچیدگی اقتصادی و اجتماعی جوامع اولیه افزوده می‌شود، مواد فرهنگی بسیاری را می‌توان معرفی کرد که میان منشأ و محل کشف آن‌ها فواصل بسیار دوری وجود دارد که خود حکایت از شکل‌گیری شبکه‌های مبادلاتی در دنیای باستان دارد.

سرزمینی که اکنون سیستان نامیده می‌شود، روزگاری پاره‌ای بزرگ از سرزمین‌های بین نیمه شرقی فلات ایران تا رشته‌کوه‌های هندوکش را شامل می‌شده است. این حوزه جغرافیایی، همواره بهترین معبر و نقطه دسترسی آسان به شبه‌قاره هند بوده و بر اساس گزارش‌هایی که مورخان کلاسیک برجای گذاشته‌اند، اسکندر مقدونی در لشکرکشی به هند، راه سیستان را برگزید. هرچند او خود در بازگشت، راه جنوبی مکران و کرمان را در پیش گرفت، عده‌ای از سپاهیان خود را به فرماندهی کراتروس، از طریق خوارزم به درنگیانا فرستاد (Curzon, 1892: 228). در گذشته، مسافران از دو مسیر می‌توانستند از سیستان

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۷، شماره ۴۸، ۱۴۰۴، صص ۱۴۳-۱۶۰.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۲۱ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۰۱/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۰۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۱۰

استاد: شیرازی، روح‌اله. (۱۴۰۴). روابط فرهنگی و برهم‌کنش‌های تمدن‌های هیرمند و سند در هزاره سوم ق.م با تأکید بر سفال و مهر. *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۷(۴۸)، ۱۶۰-۱۴۳.

DOI: [10.22111/jsr.2023.45129.2331](https://doi.org/10.22111/jsr.2023.45129.2331)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© شیرازی، روح‌الله.

به هند بروند. راه نخست، از دشت مارگو، ریگستان، لشکرگاه (گرشک) و فندهار می‌گذشت و به دشت‌های لاهور و پیشاور و سند منتهی می‌شد. راه دوم با عبور از حاشیه گود زره به نوشکی منتهی می‌شده و از آنجا به دره کویته در شمال بلوچستان پاکستان ادامه می‌یافته است. سپس این مسیر از کویته به زاب و لورالائی امتداد می‌یافته و از طریق دیره اسماعیل خان به جلگه سند منتهی می‌شده است.

دشت سند، واقع در شمال غربی شبه‌قاره هند، خود آبرفت رودخانه سند است و از دیرباز محل نشو و نمای فرهنگ‌های باستانی هند به‌ویژه از نیمه هزاره سوم تا نیمه اول هزاره دوم ق.م بوده است. در سمت شمال آن، رشته‌کوه‌های هیمالیا و در انتهای جنوبی آن اقیانوس هند قرار دارد. در بخش شمالی که آن را سند علیا می‌توان نامید، پنج انشعاب عمده رود سند شامل جلوم، چناب، راوی، بیاس و سوتلای جاری است. مهم‌ترین ویژگی طبیعی دشت سند، تشکیل ساختار هیدرولوژیکی ویژه‌ای است که در نتیجه سیستم درون‌شاخه‌ای رود سند شکل گرفته و در اصطلاح بومی به آن «دوآب» می‌گویند. در مجموع، مهم‌ترین پدیده‌های جغرافیایی سند علیا عبارت‌اند از کوه‌پایه‌های هیمالیا، دوآب‌ها و کوه‌های سلیمان در جنوب. در بخش جنوبی دشت (سند سفلی)، تنها یک جریان آبی واحد، اما پهن و عریض جریان دارد و سرشاخه‌ای از بدنه اصلی رود جدا نمی‌شود. این جریان واحد آبی تا نزدیکی‌های کوه‌های سلیمان به مسیر خود ادامه می‌دهد و از آنجا در نتیجه تغییر شیب، به سمت راست خود تمایل پیدا می‌کند.

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات پژوهش

در محل تلاقی فلات ایران و شبه‌قاره هند، مناطقی وجود دارد که می‌توان آن‌ها را سرزمین‌های مرزی هندوایرانی نامید (شیرازی و دهمرده، ۱۳۹۳). از دیدگاه باستان‌شناسی، ویژگی‌های این حوزه در هزاره سوم ق.م عبارت است از همسانی در مواد فرهنگی، شواهد برهم‌کنش و شبکه‌های مبادلاتی که در امتداد آن‌ها نه تنها مواد خام و کالاهای، بلکه افکار، ایده‌ها و فناوری‌ها نیز از سرزمینی به سرزمین دیگر راه می‌یافته است.

اورل اشتاین، نخستین کسی است که به وجود چنین فضای برهم‌کنشی اشاره کرد (Stein, 1937). مطالعات باستان‌شناسی بعدی (Tosi, 1968; 1969; 1983; Lamberg-Karlovsky, 1986; Potts *et al.*, 2004; Besenval, 1997; Jarrige *et al.*, 1995; Francfort, 1989; Casal, 1961; Majidzadeh, 2008; Hakemi, 1997; Sarianidi, 2007; Masson, 1988)، این فضای برهم‌کنش را به‌طور کامل مسجل کرد (مرتضوی، ۱۳۸۹). در این زمینه می‌توان به نوشته‌های ارزنده لامبرگ-کارلوسکی و توزی اشاره کرد که در سال ۱۹۷۳ میلادی منتشر شد (Lamberg-Karlovsky & Tosi, 1973). در این مقاله به‌طور تطبیقی، بقایای فرهنگ مادی به‌دست‌آمده از دو محوطه شاخص دوران آغاز تاریخی در جنوب شرق ایران، یعنی شهر سوخته و تپه یحیی مورد مقایسه قرار گرفت و به‌وضوح برهم‌کنش‌های فرهنگی میان آن‌ها نشان داده شد. پژوهش قابل‌ذکر دیگر، مقاله‌ای است که الیزا کورتزی، باستان‌شناس ایتالیایی و همکارانش در سال ۲۰۰۸ میلادی منتشر کرده و در آن درباره شباهت‌های مواد فرهنگی به‌دست‌آمده از سیستان، مکران و سند باستان در هزاره سوم ق.م پژوهش کرده‌اند (Cortesi *et al.*, 2008). همچنین می‌توان به مقاله‌ای اشاره کرد که ژان فرانساوا ژاریش و همکارانش در سال ۲۰۱۱ میلادی در پاسخ به مقاله کورتزی و همکارانش نوشته و ضمن به چالش کشیدن برخی تاریخ‌گذاری‌های شهر سوخته، تاریخ جدیدی برای سومین دوره استقرار در شهر سوخته ارائه کرده‌اند (Jarrige *et al.* 2011).

۱-۲- اهداف و ضرورت پژوهش

هدف اصلی در این مقاله، بازسازی روابط فرهنگی میان دو حوزه تمدنی مهم در آسیا در روزگار باستان و نیز ارائه طریق برای همکاری‌ها و روابط فرهنگی در چشم‌انداز پیش‌رو است. ضرورت همکاری‌های فرهنگی و اقتصادی آینده نیز یکی دیگر از دلایل توجیهی انجام این پژوهش است؛ زیرا همواره گذشته، چراغ پرفروغ آینده پنداشته می‌شود.

۱-۳- روش تفصیلی پژوهش

در مقاله حاضر، تلاش بر آن است تا با استفاده از شواهد و یافته‌های باستان‌شناسی همچون سفال و مهر، ابعاد برهم‌کنش‌ها میان تمدن هیرمند و تمدن سند در هزاره سوم ق.م به‌طور دقیق‌تر بررسی شود.

۴-۱- پیشینه پژوهش

حوزه هیرمند: در حوزه هیرمند می‌توان از چهار محوطه باستانی شاخص، همچون موندیگک، سعید قلعه، ده موراسی غوندای و شهر سوخته یاد کرد که کاوش‌های باستان‌شناسی در آن‌ها انجام شده و اطلاعات ارزشمندی از آن‌ها به‌دست آمده است. کاوش‌های باستان‌شناسی در موندیگک در سال‌های ۱۹۵۱ تا ۱۹۵۸ به سرپرستی ژان ماری کازال، باستان‌شناس فرانسوی انجام شده است. این محوطه در ۵۵ کیلومتری شمال غرب قندهار و در منطقه شاه مقصود در بالادست رودخانه خشکی نخود واقع شده است. کازال، پنج دوره فرهنگی را برای موندیگک پیشنهاد کرده که تاریخ آغاز استقرار آن، شروع هزاره چهارم و پایان آن، هزاره دوم ق.م است. سه دوره نخست (موندیگک I-III)، نشان از یک استقرار رو ستایی/کشاورز دارد و دو دوره بعدی (موندیگک IV-V)، مبین وجود یک مرکز شهرنشینی شکوفا است (Casal, 1961: 22).

تپه سعید قلعه در ۹۶ کیلومتری جنوب شرق موندیگک، ۱۵ کیلومتری جنوب قندهار و در نزدیکی ده موراسی غوندای واقع شده است. این محوطه تپه‌ای مدور به قطر ۲۰۰ متر است که از سطح زمین‌های اطراف، حدود ۸ متر ارتفاع دارد. برای نخستین بار کاوش‌های باستان‌شناسی در این محوطه باستانی را والتر فیرسرویس در دهه ۱۹۵۰ آغاز کرد؛ اما کاوش‌های گسترده باستان‌شناسی در این محوطه در فاصله سال‌های ۱۹۷۰ تا ۱۹۷۱ میلادی به سرپرستی جیم شافر، دیگر باستان‌شناس آمریکایی، انجام شده است (Shaffer, 1971). چهار دوره استقرار در سعید قلعه شناسایی شده که آثار فرهنگی و به‌ویژه سفال به‌دست‌آمده از آن‌ها هم‌زمان با همان آثاری است که از لایه‌های دوره III5 تا IV1 در موندیگک گزارش شده است.

سومین محوطه شاخص حوزه تمدن هیرمند، ده موراسی غوندای است که در شانزده کیلومتری جنوب غرب قندهار و چهار کیلومتری جنوب شرق رو ستای پنجوی قرار دارد. ده موراسی غوندای برای نخستین بار در بررسی‌های باستان‌شناسی مشترک افغانی-آمریکایی در سال ۱۹۵۰ گزارش شده است. کاوش‌های باستان‌شناسی در این محوطه را لویی دوپره، زیر نظر والتر فیرسرویس سرپرستی کرده است. چهار گمانه آزمایشی در آن حفر شده و بیشترین اطلاعاتی که اکنون موجود است، از گمانه چهار (cut 4) به‌دست آمده است (Dupree, 1963: 65).

در نتیجه کاوش‌های باستان‌شناسی در ده موراسی، چهار دوره متمایز فرهنگی شناسایی شده که تا حدودی مکمل گاه‌نگاری تمامی حوزه هیرمند بوده و به ترتیب، ده موراسی I تا IV نام‌گذاری شده است: دوره I، ۴۱۰۰ تا ۳۰۰۰ ق.م، دوره II، ۳۰۰۰ تا ۲۰۰۰ ق.م، دوره III، سال‌های ۲۰۰۰ ق.م و در نهایت دوره IV، سال‌های پس از ۲۰۰۰ ق.م را دربر می‌گیرد. در محوطه ده موراسی، مواد فرهنگی‌ای که از کهن‌ترین لایه‌ها به‌دست آمده، کاملاً متفاوت بوده و مربوط به اواخر هزاره پنجم ق.م است.

شهر سوخته در بخش جنوبی دشت سیستان و در حدود ۵۵ کیلومتری جنوب غرب زابل قرار دارد. ارتفاع آن از سطح زمین‌های اطراف حدود ۱۹ متر است و با مساحت حدود بیش از ۲۷۰ هکتار، یکی از بزرگ‌ترین محوطه‌های عصر مفرغ، نه تنها در فلات ایران، بلکه در سراسر خاورمیانه و خاور نزدیک است. بخش‌های مختلف محوطه شهر سوخته عبارت‌اند از: ۱- بخش‌های جنوبی، ۲- منطقه مسکونی شرقی، ۳- بخش‌های مرکزی، ۴- منطقه بناهای یادمانی، ۵- منطقه صنعتی شمال غربی و ۶- گورستان. این شهر در حدود سال‌های ۳۲۰۰ قبل از میلاد پایه‌گذاری شده و تا پایان استقرار در این شهر باستانی، تاکنون چهار دوره اصلی شناسایی شده که دربرگیرنده مدت زمانی ۱۲۰۰ ساله است و می‌توان این دوره‌ها را چنین تقسیم‌بندی کرد:

دوره اول، ۳۲۰۰-۲۸۰۰ قبل از میلاد، دوره دوم، ۲۸۰۰-۲۵۰۰ قبل از میلاد، دوره سوم، ۲۵۰۰-۲۳۰۰ قبل از میلاد، دوره چهارم، ۲۲۰۰-۱۸۵۰ قبل از میلاد (Tosi & Salvatori, 2005).

حوزه سند: محوطه باستانی هاراپا در دامنه شمالی کوه دایا و در محل تلاقی دو رود سوکراواس و راوی و در حدود ۲۵ کیلومتری جنوب غرب شهرک موننگمری و در ۲۴ کیلومتری شهر کنونی ساهیوال واقع شده است. در مرتفع‌ترین بخش محوطه، ارتفاع آثار از سطح زمین‌های اطراف به حدود ۱۸ متر می‌رسد و در کم‌ارتفاع‌ترین بخش‌ها از ۷/۵ متر کمتر نیست (Vats, 1940: 2-3). هریک از تپه‌ها و برجستگی‌های هاراپا که دارای آثاری از ادوار مختلف استقرار است، از دیگری متمایز بوده و براساس حروف الفبایی لاتین از A تا H نام‌گذاری شده است. گاه‌نگاری این محوطه برپایه داده‌های فرهنگی، دوره زمانی بین ابتدای هزاره هشتم ق.م تا پایان عصر آهن را دربر می‌گیرد که خود نشان‌دهنده دیرپابودن و بومی بودن ریشه‌های فرهنگی در این بخش از شبه‌قاره هند است. دوره اوج شکوفایی آن (۲۶۰۰-۱۹۰۰ ق.م) که اصطلاحاً از آن به‌عنوان «دوره پختگی فرهنگ هاراپا» یاد شده (مرتضوی، ۱۳۸۹: ۱۲۶)، بیشترین میزان برهم‌کنش را با سایر مراکز فرهنگی هم‌جوار همچون آسیای مرکزی (Sarianidi, 2007)، افغانستان (Francfort, 1989)، میان‌رودان (Amiet, 1986) و محوطه‌های موجود در حوزه فرهنگی هیرمند نشان می‌دهد. یکی از دلایل افزایش تبادلات اقتصادی و فرهنگی این دوره، پیشرفت در سیستم حمل‌ونقل و به‌کارگیری چرخ و ارابه‌هایی است که توسط گاو کشیده می‌شد. همچنین پیشرفت در تکنیک‌های مربوط به ساخت قایق‌ها و تکامل بادبان‌های آن‌ها را از دیگر عوامل مؤثر در این زمینه دانسته‌اند. تاکنون چند ایستگاه تجاری دریایی در امتداد سواحل اقیانوس هند (لوتال)، دریای مکران (ام‌النار و هیلی در عمان) و سواحل جنوبی خلیج فارس (مکآن، دیلمون، تاروت و فیلکه) شناسایی شده که تبادل کالا و مواد خام را با میان‌رودان امکان‌پذیر می‌ساخته است (Steinkeller, 2013; Potts, 1993: fig. 1).

موهن‌جو دارو (به‌معنی تپه مردگان) یکی دیگر از محوطه‌های شاخص حوزه فرهنگی سند است. این تپه دوقلو (تپه بزرگ‌تر با مساحتی در حدود ۴۵ هکتار) در غرب رود سند و در کنار یکی از شاخه‌های خشک آن به‌نام گاگار هاگرا در منطقه لارکانا و در حدود ۱۲ کیلومتری شرق شهر کوچک دگری قرار دارد. کاوش‌های باستان‌شناختی در موهن‌جو دارو در سال ۱۹۲۲ زیر نظر آر. دی. بانرجی آغاز شد و سپس توسط سر ج. مارشال (Marshal, 1931) و ا. مک‌کی (Mackay 1938) تا سال ۱۹۳۶ ادامه یافت. باتوجه به شواهد باستان‌شناختی، این محوطه از شهرهای مهم سندی در هزاره سوم ق.م بوده و از حدود سال‌های ۲۵۰۰ تا ۱۹۰۰ ق.م نقش عمده‌ای در گسترش مبادلات و برهم‌کنش‌های منطقه‌ای با خاور نزدیک و به‌ویژه فلات ایران ایفا کرده است. داده‌های فرهنگی نشان می‌دهد که موهن‌جو دارو با دو محوطه شاخص ایران، یعنی شهر سوخته و شوش در ارتباط بوده است.

محوطه شاخص دیگر که برای درک ریشه‌های فرهنگ و تمدن سند در هزاره سوم ق.م از اهمیت ویژه برخوردار بوده، تپه «سور دمب/نال» است. محوطه باستانی سور دمب/نال (۲۷۰ در ۱۵۰ متر)، با ۱۳ متر ارتفاع از سطح زمین‌های اطراف، در ۴۲ کیلومتری غرب خضدار در جنوب شرق بلوچستان پاکستان و بر سر راه مکران و کُلو/آواران واقع شده و مساحت آن ۴/۵ هکتار برآورد شده است. برای نخستین بار اچ. هارگریو، این محوطه را معرفی و کاوش مختصری کرد (Hargreave, 1929) و پس از وی، اورل اشتاین کاوش‌های بیشتری را در آن به انجام رساند (Stein, 1931). اوته فرانک کاوش‌های تازه در محوطه سور دمب/نال را در سال ۲۰۰۱ میلادی آغاز کرد و تا سال ۲۰۰۵ آن‌ها را ادامه داد (Franke, 2008).

طی پنج فصل کاوش در این محوطه، چهار دوره فرهنگی شناسایی شده است که قدیمی‌ترین آن از ۴۰۰۰ تا ۳۸۰۰ ق.م آغاز شده و تا سال‌های حدود ۳۲۰۰ ق.م ادامه پیدا می‌کند. شایع‌ترین گونه سفال در این دوره، گونه تگواست که سفالی با نقوش سیاه بر روی زمینه قرمز است. نقوش این گونه سفال، شامل نقش‌مایه‌های انسانی، حیوانی و هندسی است و سنت سفال

چشمه‌علی در فلات مرکزی ایران را به خاطر می‌آورد. در دوره II، استقرار در سوردمب/نال به ۴/۵ هکتار می‌رسد. از این دوره است که سفال ویژه گونه نال ظاهر می‌شود. این گونه سفال، با نقوش پیچیده هندسی، گیاهی و جانوری که با رنگ سیاه، سبز/آبی، زرد و قرمز، روی زمینه نخودی ایجاد شده، تزیین شده است. بازه زمانی این دوره، سال‌های بین ۳۱۰۰ تا ۲۷۰۰ ق.م است. سومین دوره استقرار در سوردمب (III)، معرف فرهنگ کویته است که مشخصه آن، سفال دمب سادات (DS II-III) است. از نظر گاه‌نگاری، این دوره هم‌زمان است با دوره III در شهر سوخته، دوره IV در موندیگک در حوزه هیرمند، دوره رانا غوندای III و سوردمب III در شمال بلوچستان، دوره مهرگر VIIIB-C و نوشارو IA-D در دشت کچی و دوره میری کلات IIIb-c در بخش‌های غربی مکران. چهارمین دوره سوردمب/نال، نشانگر فرهنگ کولی-هاراپایی است. ویژگی این دوره، حضور هم‌زمان مجموعه محلی کولی با بقایای فرهنگ مادی هاراپایی است که در عین حال اشاره به گسترش غربی فرهنگ هاراپایی نیز دارد. بازه دوره چهارم، سال‌های ۲۵۰۰ تا ۲۳۰۰ ق.م را دربر می‌گیرد (Görsdorf & Frank-Vogt, 2007: 704-707).

۲- برهم‌کنش‌های فرهنگی

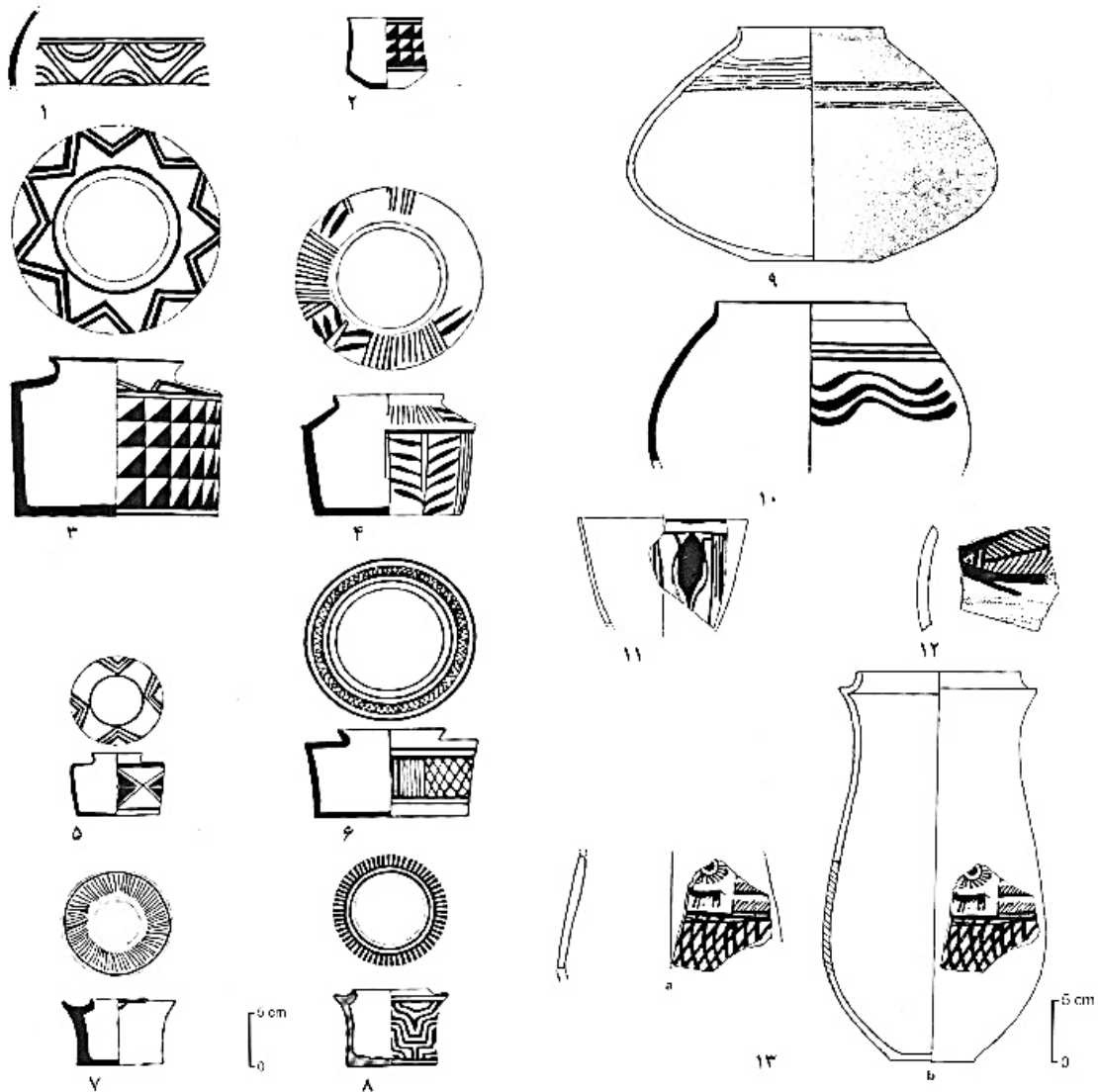
۲-۱- سفال

سفال‌های به‌دست‌آمده از شهر سوخته که از حوزه سند و سرزمین‌های مجاور آنجا همچون بلوچستان (محوطه سوردمب/نال) وارد شده است، شامل چندین ظرف و قطعه سفال است که هم از گورستان و هم از بخش مسکونی شهر سوخته به‌دست آمده است. در بین اشیای تدفینی شهر سوخته و نیز از دوره‌های IV1-3 در موندیگک، چندین جام پایه‌دار و بشقاب‌های بزرگ نسبتاً گود یافت شده که مشخصه سنت سفال تمدن هیرمند (شهر سوخته و موندیگک) است و با نقوش برگ درخت انجیر معابد تزیین شده است (Sajjadi et al., 2003: fig. 17, fig. 23e; Casal, 1961: fig. 64/167-175, fig. 94/430).

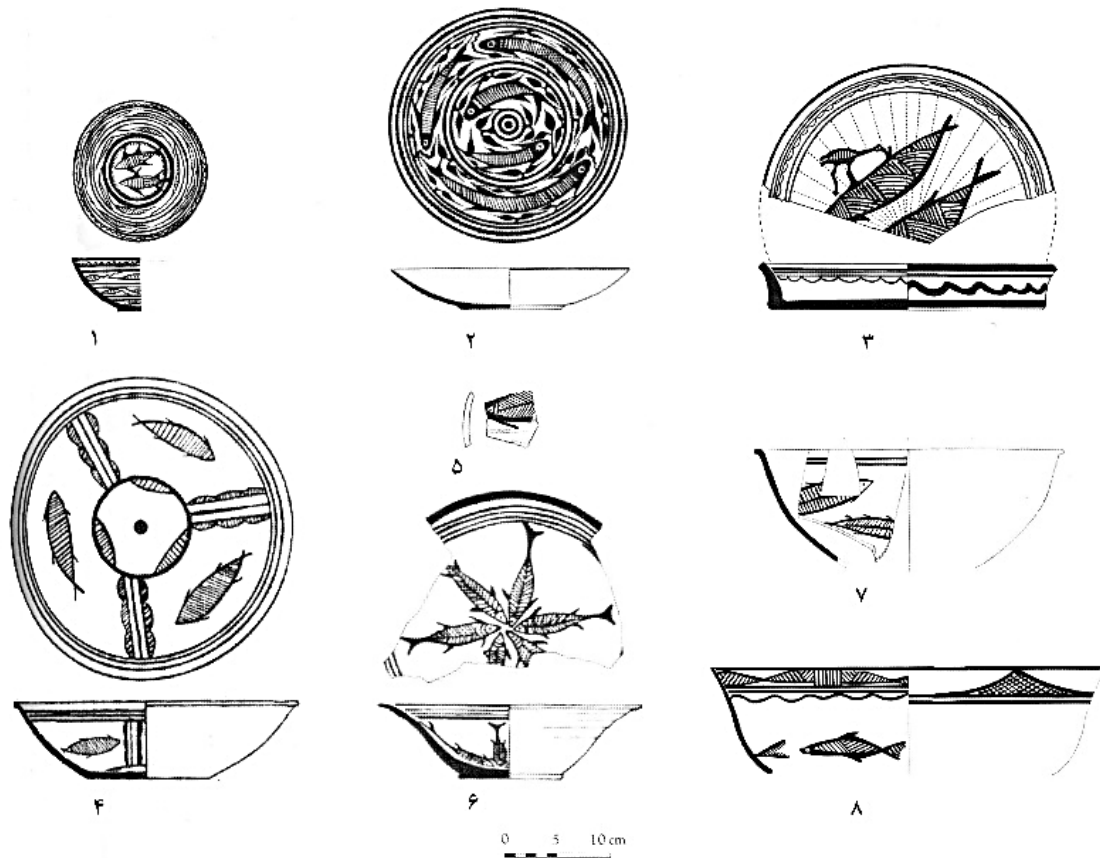
تصویر ۱- کاسه‌های مزین با نقوش برگ درخت انجیر معابد مکشوفه از حوزه سرزمین‌های هندوایرانی: ۱. محوطه لال‌شاه، دوره نوشارو IC ۲. رحمان دری، دوره III B ۳. شهر سوخته، دوره IV ۴ و ۵. نوشارو، دوره IC ۶. میری کلات III C ۷. موندیگک، دوره IV ۳، ۸ و ۱۰. شهر سوخته، دوره IV ۹. مکران، دشت، دوره میری کلات III b ۱۱. مهرگر، دوره VIIA/B (Jarrige et al., 2011).

نمونه شاخص دیگری که از سطح شهر سوخته شناسایی شده و از نظر سبک و تکنیک ساخت می‌توان آن را به تمدن سند ربط داد، قطعه سفال قرمز رنگی است که با نقوش سیاه، تزیین شده است. خمیره یکدست و فاقد خلل و فرج آن (با پوشش قرمز در سطح بیرونی و درونی)، به رنگ زرد مایل به قرمز است. این سفال با به‌کارگیری فتیله‌های گل به عرض ۳/۵ سانتی‌متر و چرخ سفالگری، شکل داده شده است. براساس بازسازی پیشنهادی، فرم آن از نوع جام‌های بلند گلابی‌شکل است که به‌وفور در محوطه‌های هاراپایی یافت شده است. روی آن، نقش‌مایه‌های هندسی شانه‌ای شکل و ردیف لوزی‌های متقارن در کنار نقش یک چهارپا (احتمالاً بز یا آهو) و خورشید تابان دیده می‌شود (تصویر ۲). هم فرم و هم نقوش این سفال از گونه‌های ویژه سندی است و الیزا کورتزی آن را به افق 3A هاراپایی (۲۶۰۰ تا ۲۴۵۰ ق.م) نسبت داده است (Cortesi et al., 2008: 15-16).

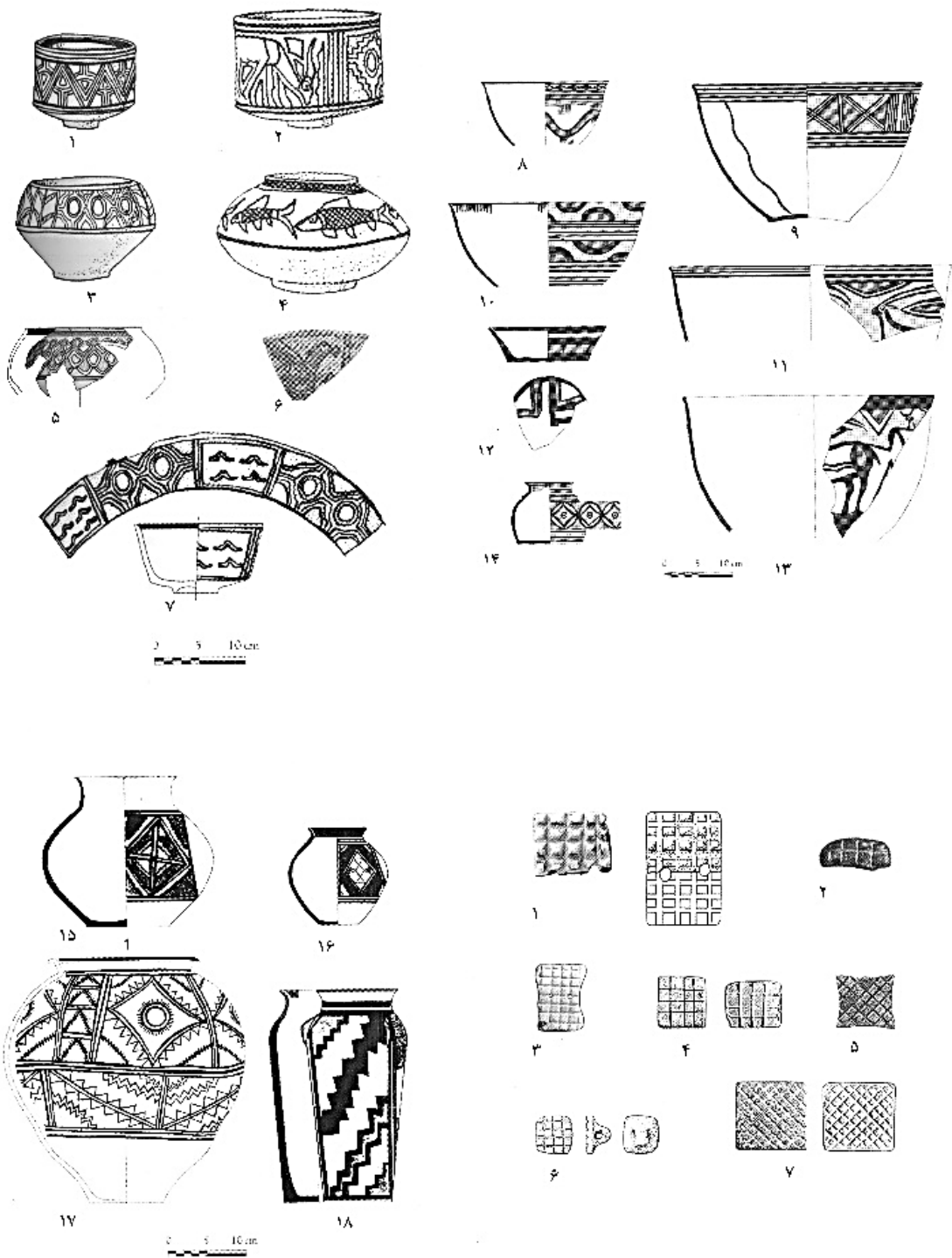
تصویر ۲- خمیره‌های قوطی شکل و خمیره مخروطی قرمز رنگ از گونه سفال هاراپایی. ۱-۶. شهر سوخته، دوره I و ۷ و ۸. شهر سوخته، دوره II. ۹. خمیره کوچک گونه کوت دیجی، شهر سوخته، دوره II. ۱۰. موندیگک، خمیره کوچک گونه کوت دیجی ۱۱. شهر سوخته، خمیره مخروطی عمیق با نقش برگ انجیر معابد ۱۲. شهر سوخته، خمیره کروی با نقش منفی ماهی ۱۳. شهر سوخته، خمیره مخروطی عمیق قرمز منقوش با نقش مایه‌های طبیعی و حیوانی (Cortesi et al., 2008).

شاهد مثال دیگری از برهم‌کنش فرهنگی با قلمروی سند در شهر سوخته، بخشی از یک خمره کرووی نخودی‌رنگ بوده که شبیه نمونه‌های به‌دست‌آمده از محوطه رحمان‌دری در شمال بلوچستان است. روی سطح بیرونی این سفال، نقش منفی ماهی دیده می‌شود (تصویر ۳). نقش به‌گونه‌ای ایجاد شده که تیغه‌های ستون فقرات، چشم و باله‌های ماهی را نشان می‌دهد (Cortesi et al., 2008: 15).

تصویر ۳- نقش ماهی به‌صورت منفی، مکشوفه از حوزه هیرمند، بلوچستان و سند. ۱. شهر سوخته، کاسه نخودی دوره IV ۲. مهرگر (بشقاب خاکستری گونه فیض محمد)، دوره VIIA/B ۳. میری کلات (بشقاب منقوش)، دوره IIIc ۴. شهر سوخته (کاسه نخودی منقوش)، دوره IV ۵. شهر سوخته، نقش منفی ماهی ۶. نوشارو (کاسه)، دوره IC ۷. موندیگک (کاسه نخودی/صورتی)، دوره IV.2 ۸. مکران (کاسه ظریف)، دوره IIIb (Jarrige et al., 2011: fig. 14).

دسته دیگر از اشیایی که در سیستان، مبین ارتباط با دنیای هندی بوده، سفال‌های چندرنگی است که از دوره I تا اواسط دوره III استقرار در شهر سوخته رواج داشته و به‌نام سفال گونه نال شناخته شده است. این گونه سفال از قدیمی‌ترین دوره و کهن‌ترین فاز در شهر سوخته (فاز ۱۰) به‌دست آمده که حکایت از آغاز مبادلات فرهنگی میان سیستان و دشت سند دارد. در این باره می‌توان به یک قطعه سفال از گونه نال اشاره کرد که از گوشه جنوبی اتاقی در مربع XDV به‌دست آمده و با خطوط پلکانی و نقش مایه‌های هندسی دیگر همچون نوارهای موازی در قسمت گردن، تزیین شده است (Amiet & Tosi, 1978: fig. 4a). در شهر سوخته، فرم ظروف وارداتی نال، اغلب به‌صورت ظروف قوطی‌شکلی (در ناحیه اتصال گردن و شکم، دارای زاویه تیز و شکسته) و یا خمره‌های کرووی شکل شکم‌دار است که با نقش مایه‌های شطرنجی، ردیف مثلث‌های متوالی و نقوش پلکانی تزیین شده‌اند (تصویر ۴).

تصویر ۴- الف) سفال‌های چندرنگ سور دمب/ نال و شهرسوخته، مهرهای مسطح سنگی و صدفی از شهرسوخته و محوطه‌های حوزه سند: ۱-۷. سفال‌های چندرنگ گونه نال، مکشوفه از بلوچستان ۸-۱۳. سفال‌های چندرنگ نال، مکشوفه از مکران ۱۴-۱۵. سفال‌های چندرنگ نال، مکشوفه از سیستان (Jarrige et al., 2011: fig. 5-7). ب) مهرهای مسطح سنگی و صدفی: ۱. شهرسوخته ۲-۳. رحمان دری ۴. باناوالی ۵. ترکی کیلا ۶. رأس الجینز (عمان) ۷. موهن جو دارو (سند) (Cortesi et al., 2008:). (fig.13)

۲-۲- مهرها

در بررسی‌های سطحی از یکی از محوطه‌های باستانی در سیستان، مَه‌ری استوانه‌ای به دست آمده که هم‌اکنون در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود و روی آن علائم هاراپایی و سندی نقر شده است (Knox, 1994). این یافته مهم باستان‌شناسی که بخش فوقانی آن شکسته و از بین رفته، از نوع مَه‌رهایی است که اخیراً از کاوش‌های باستان‌شناسی در حوزه مارگوش به دست آمده است (Sarianidi, 2002: 276). روی بخش پایین این مَه‌ر استوانه‌ای شکسته، چند علامت هاراپایی که هنوز کشف رمز نشده‌اند، وجود دارد (تصویر ۵). این مَه‌ر بدون تردید مهم‌ترین یافته و نیز نشانه‌ای از ارتباطات مستقیم بین سیستان باستان و دره سند در پایان هزاره سوم و نخستین سال‌های آغازین هزاره دوم است. ژاریش معتقد است که این قطعه مَه‌ر باید از سیستان افغانستان به دست آمده باشد (Jarrige et al., 2011: 26). چه این قطعه مَه‌ر از محوطه‌های عصر مفرغ موجود در بخش جنوبی سیستان به دست آمده باشد یا از آن بخش از سیستان که هم‌اکنون در خاک افغانستان قرار دارد، هیچ خللی در کلیت وجود ارتباطات فرهنگی سیستان و دره سند در سال‌های پایانی هزاره سوم ق.م. ایجاد نمی‌کند.

در کنار این مَه‌ر استوانه‌ای، مَه‌ره‌های مسطحی وجود دارد که شواهد برهم‌کنش‌های فرهنگی با حوزه سند را بیشتر تقویت می‌کند (تصویر ۴). جنس برخی از مَه‌ره‌های مسطحی که در شهر سوخته یافت شده نیز از برخی جنبه‌ها به بازسازی شبکه‌های مبادلاتی و در نتیجه روابط دو حوزه سیستان و سند کمک می‌کند. مَه‌ره‌های مشبک مسطح که ویژگی سرزمین‌های مرزی هندوایرانی است، از مواد مختلف ساخته شده‌اند. در شهر سوخته، از جمله مواد به کار رفته در ساخت این مَه‌رها، گونه‌ای صدف است که فقط در امتداد سواحل جنوبی اقیانوس هند (از کاتیاور تا نزدیکی سری‌لانکا) زندگی و رشد می‌کند و در ادبیات علمی با نام *Xancus pyrum* L. شناخته می‌شود. گذشته از مَه‌ر، برای ساخت الگو نیز از این صدف استفاده می‌شده است که تاکنون نمونه‌های متعددی از آن در کاوش‌های شهر سوخته به دست آمده است. این الگوها که در حوزه جنوب شرق ایران و آسیای مرکزی مرسوم بوده، از جمله کالاهای لوکس بوده و فقط طبقات برخوردار می‌توانستند از آن‌ها استفاده کنند. درباره راه‌های واردات اینگونه صدف‌ها چندین مسیر ارتباطی را می‌توان در نظر گرفت: ۱. وجود ارتباط مستقیم میان سواحل کاتیاور و سواحل دریای مکران و سپس از سواحل مکران تا سیستان از طریق محوطه‌های موجود در بلوچستان ایران ۲. از مسیر سوتکاگن دور و سوتکا کوه (دو محوطه ساحلی در نزدیکی مرز ایران و پاکستان)، بلوچستان ایران و سپس دشت سیستان ۳. از طریق راه خشکی، از دشت سند به بلوچستان و مکران و سپس به دشت سیستان ۴. از طریق دشت سند به دشت گمال و سپس به نواحی شرقی فلات ایران و دشت سیستان ۵. از طریق خشکی و از دشت سند به پیشاور و از آنجا به قندهار و سپس سیستان (Durante, 1979).

تصویر ۵- نقش و اثر قطعه‌ای از یک مَه‌ر استوانه‌ای دارای علامت‌های نوشتاری سندی که از سیستان یافت شده است (Knox, 1994)

۳- بحث

فراوانی نقوش برگ درخت انجیر معابد در سیستان، نشان از برهم‌کنش‌های فرهنگی با شبه‌قاره دارد (تصویر ۱). فراوانی این نقش روی سفال‌های موندیگک، بیشتر از شهر سوخته بوده که احتمالاً دلیل آن، مجاورت موندیگک و دشت پیشاور و سند است. در بین یافته‌های شاخصی که از سطح محوطه موندیگک کشف شده، می‌توان به قطعه سفال منقوشی اشاره کرد که بخشی از لبه یک کاسه مخروطی را تشکیل می‌دهد و سطح بیرونی آن با برگ درخت انجیر معابد تزیین شده است. به‌طور مشخص، نقش برگ درخت انجیر معابد روی سفال‌های قبل از دوره سندی، در شبه‌قاره به چشم می‌خورد. در واقع شیوع آن از ابتدای فاز کوت دیجی آغاز می‌شود و از آن زمان به بعد (۲۸۰۰-۲۶۰۰ ق.م)، راه خود را به محوطه‌های حوزه هیرمند باز کرده و روی ظروف شهرسوخته و موندیگک می‌نشینند (Cortesi et al, 2008: 15). واریانتهای متنوع این نقش را می‌توان به‌وضوح روی سفال‌های کالی بانگان (Lal et al., 2003: fig. 47/24-26) و هاریانا مشاهده کرد (Mann, 2013).

در کاوش‌های گورستان شهر سوخته، تعدادی ظرف از گونه دهانه‌باز به دست آمده که سطح درونی آن‌ها با نقوش منفی ماهی تزیین شده است (Piperno & Salvatori, 1983: fig. 681; Sajjadi et al., 2003: fig. 17&22f). نقوش مشابهی از موندیگک گزارش شده که هم شباهت به نمونه‌های شهر سوخته دارد و هم با موتیف‌های ماهی که از رحمان دری و سایر محوطه‌های سندی می‌شناسیم، قابل‌مقایسه است (Casal, 1961: fig. 128/711). گذشته از رحمان دری، اینگونه تزیین از نوشارو IC، مهرگر VIIA/B، میری کلات IIIc و سایر محوطه‌های واقع در حوزه دشت در جنوب مکران شناخته شده است (Jarrige et al., 2011: fig. 14).

هرچند که سفال چندرنگ از ابتدای هزاره سوم در دشت سیستان شناسایی شده، بیشترین فراوانی آن (گونه تقلیدی) را می‌توان در اواسط هزاره سوم ق.م مشاهده کرد. گذشته از شهر سوخته، این گونه سفال از محوطه‌های اقماری و هم‌زمان شهر سوخته در بخش جنوبی دشت سیستان نیز کشف شده است. در کاوش‌های فصل اول تا ششم در تپه صادق، درصدی از سفال‌های به دست آمده از لایه‌های مختلف را سفال‌های چندرنگی تشکیل می‌دهد که به تقلید از نمونه‌های اصلی نال ساخته شده است (شیرازی، ۱۳۹۷: ۳۰۰).

از نظر فناوری ساخت، این گونه سفال، دارای بدنه خیلی ظریف تا ظریف، متوسط و خشن است. سفال‌های ظریف، چرخ ساز بوده؛ درحالی‌که سفال‌های متوسط و خشن، دست ساز هستند. طیف متنوعی از نقوش که بر سفال‌های نال دیده می‌شود، عبارت است از نقوش هندسی (شامل خطوط زیگزاگ، نقوش پلکانی، چلیپاها، دالبرها، نوارهای مدور، دوایر متحدالمرکز و نقش مایه‌های مربع‌شکل)، نقوش گیاهی (بیشتر گل‌های چندپر، برگ نخل و برگ درخت انجیر معابد) و جانوری (پرندگان، ماهی، بز، گاو، مار و حیوانات ترکیبی/افسانه‌ای) (Uesugi, 2017: fig. 29, 93, 160-163, 168). پراکندگی جغرافیایی وسیع سفال نال در محدوده سرزمین‌های هندوایرانی، نشان می‌دهد که در این میان، سرزمین بلوچستان در دوران آغاز تاریخی و تمام هزاره سوم قبل از میلاد، نقش مهمی را در فرایند تطور فرهنگی سند و بخش شرقی فلات ایران ایفا کرده است. در جنوب شرق ایران، این گونه سفال از شهر سوخته و دوره VA یحیی گزارش شده است (Lamberg-Karlovsky, 1970: 95). از کاوش محوطه‌های میری کلات و شاهی تمپ در جنوب مکران، مقدار قابل‌توجهی سفال گونه نال آشکار شده است (Mutin, 2013). در شمال بلوچستان، در دشت کچی و دره کویته، سفال نال از مهرگر، نوشارو و دمب سادات به دست آمده است (Jarrige et al., 1995). در غرب سند، محوطه‌های پریانوغوندای، جندی بابر، امری و بالاکوت از جمله محوطه‌هایی هستند که شواهد سفال نال از آنجا به دست آمده است (Uesugi, 2017: fig. 5). در حوزه جنوب شرق بلوچستان، محوطه نیایی بوتی از جمله محوطه‌هایی است که بخشی از یافته‌های سفالی آن دقیقاً سنت سفالی گونه نال است (Franke, 2015: 153-155).

منشأ سفال چندرنگی که به نال مو سوم است، دومین دوره استقرار در محوطه باستانی سور دمب/ نال در جنوب شرق بلوچستان پاکستان است. مهم‌ترین فرم‌های سفالی، شامل خمره‌های کوچک تا متوسط محدب با زاویه نسبتاً تیز در ناحیه شکم (با گردن کوتاه یا بی‌گردن)، لیوان‌های استوانه‌ای شکل، خمره‌های متوسط دارای زاویه تیز در ناحیه گردن و نیز جام‌های مخروطی عمیق (شبیه گونه سفال علی‌آباد در کرمان) است.

۴- نتیجه‌گیری

شواهد باستان‌شناختی، حکایت از همگونی‌های زیاد فرهنگی در سرزمین‌های هندوایرانی دارد. در این منطقه وسیع، شهرسوخته به‌عنوان یکی از مهم‌ترین استقرارهای آغاز شهرنشینی، نه‌تنها تأثیر بسزایی در تطور و تکامل الگوهای شهرنشینی و پیچیدگی اقتصادی در فلات ایران داشته، بلکه این الگوها را از راه بازرگانی و برهم‌کنش‌های فرهنگی، در حوزه‌های هم‌جوار همچون سند، جنوب ترکمنستان و بخش‌های شمالی حوزه هیرمند نیز توسعه داده است.

در پژوهش حاضر تلاش شد تا بر مبنای مطالعه سفال و مهر، برخی از روابط فرهنگی میان دشت‌های سیستان و سند در هزاره سوم ق.م بازسازی شود. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که این دو منطقه در هزاره سوم ق.م دارای ارتباطات مستقیم و غیرمستقیمی بوده‌اند. از یک سو شاهد حضور سفال‌گونه‌ها را پایی در شهر سوخته هستیم که خود مبین وجود روابط مستقیم است و از سوی دیگر، وجود سفال‌های چندرنگ نال که در حد فاصل میان سیستان و دره سند وجود داشته، روابط غیرمستقیم را با «حوزه سند» آشکار می‌کند.

مطالعات باستان‌سنجی جدید حکایت از آن دارد که احتمالاً یکی از منابع تأمین سنگ عقیق سلیمانی در حوزه سند، قله‌سنگ‌های کوچکی بوده که در بستر رود هیرمند یافت می‌شده و گواه دیگری بر وجود ارتباطات تنگاتنگ اقتصادی حوزه سیستان و سند در روزگار باستان است. به دلیل موقعیت سوق‌الجیشی شهر سوخته - که بر سر راه‌های بازرگانی و توزیع مواد خام ارزشمندی چون سنگ لاجورد قرار گرفته - این محوطه نقش مهمی را در تأمین نیازمندی‌های لاجورد در سطح منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای ایفا می‌کرده است. در واقع بازارهای میان‌رودانی (از شمال تا جنوب آن)، سواحل جنوبی خلیج فارس و حتی مصر، نیازمند لاجوردی بودند که از سیستان باستان به آن‌ها سرازیر می‌شده است.

در وهله نخست ممکن است چنین به نظر برسد که مسیرهای ارتباطی میان سیستان و سند، در روزگار باستان از طریق مکران ایران و بلوچستان پاکستان امکان‌پذیر شده است؛ اما یکی از مسیرهای بسیار محتمل دیگر، می‌تواند دشت قندهار باشد. واقعیت این است که میزان سفال‌هایی که دارای نقش مایه‌های هاراپایی هستند، در موندیگک به مراتب بیشتر از شهر سوخته بوده که نشانگر ارتباطات بیشتر با آن حوزه است. وانگهی این منطقه در مجاورت سند قرار دارد و با توجه به اینکه حوزه فرهنگی هیرمند دارای یک هویت فرهنگی - منطقه‌ای همگون و مستقل است، این محوطه باستانی می‌توانسته نقش میانجی را بین سند و سیستان ایفا کرده باشد.

۵- سپاسگزاری

نخست لازم است از سید منصور سیدسجادی که مقاله حاضر را یک بار خواندند و نظرات سودمند خود را به اینجانب منتقل کردند، تشکر کنم. انریکو آسکالونه از دانشگاه سالنتوی ایتالیا، برخی از آخرین دستاوردهای پژوهشی خود درباره سنگ‌های وزنه در جنوب شرق ایران، سند و سوریه را در اختیار نگارنده قرار دادند که از ایشان سپاسگزارم. همچنین لازم است از همسر، زهره شیرازی، که متن نوشته حاضر را ویرایش اولیه کرده، جابر دهواری و سمیرا غلامی که زحمت اسکن تصاویر و ویرایش آن‌ها را کشیده‌اند، قدردانی کنم.

۶- منابع

- شیرازی، روح‌اله. (۱۳۹۷). کاوش‌های باستانشناختی در تپه صادق (فصول ششم و هفتم: ۱۳۹۵ و ۱۳۹۶)، در: گزارش‌های شانزدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران (مجموعه مقالات کوتاه ۱۳۹۶)، گردآورنده روح‌اله شیرازی، تهران، انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، صص ۲۹۸-۳۰۶.
- شیرازی، روح‌اله؛ دهمرده، مهدی. (۱۳۹۳). روابط فرهنگی بلوچستان ایران و پاکستان در هزاره سوم پیش از میلاد براساس بررسی‌های جدید باستان‌شناسی در مکران ایران، *مطالعات شبه‌قاره*، ۶(۲۰): ۶۴-۷۴.
- مرتضوی، مهدی. (۱۳۸۹). مطالعه تطبیقی جوامع جنوب شرق ایران و دره هند، *مطالعات شبه‌قاره*، ۲(۲): ۱۱۱-۱۳۹.
- Amiet, P. (1986). **L'âge des échanges inter-iraniens: 3500-1700 avant J.-C. Notes et documents des Musées de France, Paris**: Editions des Réunions des Musées Nationaux.
- Amiet, P., & Tosi, M. (1978). Phase 10 at Shahr-i Sokhta in square XDV and the late 4th millennium B.C. assemblage of Sistan. **East and West**, 28, 9-31.
- Besenal, R. (1997). Entre le sud-est iranien et la plaine de l'Indus: le Kech Makran. *Recherches archéologiques sur le peuplement ancien d'une marche des confins Indo-Iranien. Arts Asiatiques*, 52, 5-36.
- Casal, J.M. (1961). **Fouilles de Mundigak. (Mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan 17)**, Paris: Librairie Klincksieck.
- Cortesi, E., Tosi, M., Lazzari, A., Vidale, M. (2008). Cultural relationships beyond the Iranian Plateau: the Helmand civilization, Baluchistan and the Indus valley in the 3rd millennium BCE. **Paleorient**, 34/2, 5-36.
- Curzon, N.G. (1892). **Persia and the Persian question**. London: Longmans Green & Co.
- Dupree, L. (1963). **Deh Morasi Ghundai: a Chalcolithic site in south-central Afghanistan**. New York: Anthropological Papers of American Museum of Natural History 50.
- Durante, S. (1979). The utilization of *Xancus pyrum* (L.) at Shahr-i Sokhta: a further evidence of cultural relations between India and Iran in the 4th and 3rd millennium BC. In: J. E. Van Lohuizen-de Leeuw (ed), **South Asia Archaeology**, 1975: 27-42, Leiden: Brill.
- Fairservis, W. (1961). **Archaeological studies in the Seistan basin of south-western Afghanistan and eastern Iran**. New York: Anthropological Papers of American Museum of Natural History 48.
- Francfort, H.P. (1989). **Fouilles de Shortugai: recherches sur l'Asie central protohistorique**. Paris: De Boccard.
- Franke, U. (2008). **Baluchistan and the Borderlands**. In: D. Pearsall (ed.), *Encyclopedia Archaeology*: 651-670, New York.
- Franke, U. (2015). **Southeastern Baluchistan until the early 3rd Millennium BCE**. In: U. Franke and E. Cortesi (ed), *Lost and found: prehistoric pottery treasures from Baluchistan*: 149-155, Berlin: German Archaeological Institute.
- Görsdorf, J., & Frank-Vogt, U. (2007). Implication of radiocarbon dates from Sohr Damb/Nal. **Radiocarbon**, 49(2): 703-712.
- Hakemi, A. (1997). **Shahdad: archaeological excavations of a Bronze Age center in Iran**. Rome: IsIAO.
- Hargreave, H. (1929). **Excavations in Baluchistan, 1925: Sampur Mound, Mastung and Sohr Damb**. New Delhi: Memoires of Archaeological Service of India 35.
- Jarrige, C., Jarrige, J.F., Meadow, R., Quivron, G. (1995). **Mehrgarh: field reports 1974-1985, from Neolithic to the Indus civilization**. Karachi: The Department of Culture and Tourism, Government of Sindh.

- Jarrige, J.F., Didier, A., Quivron, G. (2011). Shahr-i Sokhta and the chronology of the Indo-Iranian Regions. *Paleorient*, 37(2): 7-34.
- Knox, R. (1994). **A New Indus Valley Cylinder Seal**. In: A. Parpola and P. Koskikallio (ed), *South Asian Archaeology 1993: 375-378*, Helsinki: Suomalainen.
- Lal, B.B., Joshi, P.J., Thapar, K.B., Bala, M. (2003). **Excavations at Kalibangan: the early Harappans (1960-1969)**. New Delhi: Archaeological Survey of India.
- Lamberg-Karlovsky, C. K. (1970). **Excavations at Tepe Yahya, Iran 1967-1969**. Progress Report 1. Cambridge, MA: American School of Prehistoric Research Bulletin, 27, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology.
- Lamberg-Karlovsky, C. K. (1986). **Excavations at Tepe Yahya, Iran 1967-1976**. New York: Harvard University Press.
- Lamberg-Karlovsky, C.K. & Tosi, M. (1973). Shahr-i Sokhta and Tepe Yahya: tracks on the earliest history of the Iranian Plateau. *East and West*, 23(1-2): 21-57.
- MacKay, E. (1938). **Further Excavations at Mohenjo-Daro**. 2 vols. Delhi.
- Majidzadeh, Y. (2008). Excavations at Konar Sandal in the region of Jiroft in the Halil Basin: first preliminary report (2002-2008). *Iran*, 46: 69-103.
- Mann, J. (2013). **Harappan pottery traditions in Haryana**. New Delhi: Research India Press.
- Marshal, J. (1931). **Mohenjo-Daro and the Indus civilization**. London: Arthur Probsthain.
- Masson, V. (1988). **Altyn-Depe**. Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania.
- Mutin, B. (2013). **Ceramic traditions and interactions on the south-eastern Iranian Plateau during the fourth millennium**. In: C. E. Petrie (ed.), *Ancient Iran and its neighbours: 253-275*, Oxford: Oxbow Books.
- Piperno, M., Salvatori, S. (1983). Recent results and new perspectives from the research at the graveyard of Shahr-i Sokhtan, Sistan, Iran. *Annali dell'Istituto Universitario Orientale*, 43(2): 173-191.
- Potts, D., Lamberg-Karlovsky C.K., Pittman, H., Kohl, Ph. (2004). **Excavations at Tepe Yahya, Iran 1967-1976, the third millennium**. New York: American School of Prehistoric Research Bulletins, Peabody Museum Press.
- Potts, T.F. (1993). Pattern of trade in third millennium BC Mesopotamia and Iran. *World Archaeology*, 24(3): 379-402.
- Sajjadi, S.M., Forouzanfar, F., Shirazi, R., Baghestani, S. (2003). Excavations at Shahr-i Sokhta, first preliminary report on the excavations of the graveyard, 1997-2000. *Iran*, 41: 21-97.
- Salvatori, S., Tosi, M. (2005). **Shahr-i Sokhta revised sequence**. In: C. Jarrige and V. Lefèvre (eds.), *South Asian Archaeology 2001: 281-292*, Paris, Editions Recherches sur les Civilizations.
- Sarianidi, V. (2002). Marguş: ancient oriental kingdom in the old delta of the Murghab River. Ashgabat: Türkmen döwlethabarlary.
- Sarianidi, V. (2007). *Necropolis of Gonur*, Athen: Kapon Editions.
- Shaffer, J. (1971). Preliminary field report on excavations at Said-Kala-Tepe. *Afghanistan*, 24(2/3): 89-127.
- Steinkeller, P. (2013). **Trade routes and commercial networks in the Persian Gulf during the third millennium BC**. In: Scientific Board of the third international conference of the Persian Gulf (ed.), *Collection of papers presented in the third international biennial conference of the Persian Gulf: 413-431*, Tehran, University of Tehran.
- Stien, A. M. (1931). **An archaeological tour in Gedrosia**. Culcatta: Cosmo publications.
- Stien, A. M. (1937). **Archaeological reconnaissances in the north-western Indian and south-eastern Iran**, London: MacMillan.
- Tosi, M. (1968). Excavations at Shahr-i Sokhta, a Chalcolithic Settlement in the Iranian Sistan. Preliminary Report on the First Campaign. *East and West*, 18(1-2): 9-66.
- Tosi, M. (1969). Excavations at Shahr-i Sokhta. Preliminary Report on the Second Campaign, September-December 1968. *East and West*, 19(3-4): 283-386.

-
- Tosi, M. (1983). **Development, continuity and cultural change in the stratigraphical sequence of Shahr-i Sokhota**. In: M. Tosi (ed.), Prehistoric Sistan 1: 127-180, Rome: IsMEO.
- Uesugi, A. (2017). **Ceramics and terracotta figurines from Balochistan of the Katolec Collection**. Tokyo: Katolec Corporation.
- Vatts, S. M. (1940). **Excavations at Harappa**, New Delhi: Bhartiya Publishing House.